

“БУРОҚ ВОДИЙСИ ЁХУД БАҲОУДДИН НАҚШБАНД ҚИССАСИ” ТАРИХИЙ РОМАНИДА ШАЙХ ОБРАЗИ

Мубора ОМАНОВА

Доцент

Филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Тошкент, Ўзбекистон

muboraomanova5@gmail.com

Аннотация

Мақолада адиб Тўлқин Ҳайитнинг “Буроқ водийси ёхуд Баҳоуддин Нақшбанд қиссаси” тарихий романи таҳлилга тортилган. Адиб Баҳоуддин Балогардон нақшбандия сулуки мабдаи, васати ҳамда ниҳояси билан боғлиқ тасвирларда ишончли манбаларга таяниб, сезиларли ютуқларга эришгани, асарда адибнинг ахлоқий-тарбиявий мақсади устуворлик қилгани, мутасаввиф шайх ва тариқат пири Баҳоуддин Нақшбанд образининг бадиий талқини ёритилган.

Таянч сўзлар: Тўлқин Ҳайит, тарихий роман, тариқат, Баҳоуддин Нақшбанд, пир, шайх, бадиий талқин, образ, бадиий ифода, нақшбандия.

ОБРАЗ ШЕЙХА В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ “ДОЛИНА БУРОК ИЛИ ИСТОРИЯ БАХАУДДИНА НАКШБАНДА”

Мубора ОМАНОВА

Доцент

Доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Ташкентский Государственный педагогический университет

имени Низами

Ташкент, Узбекистан

muboraomanova5@gmail.com

Аннотация

В статье анализируется исторический роман писателя Тулкина Хаита “Долина Бурок, или История Бахауддина Накшбанда”. В описании образа Бахауддина Балогардона, писатель опирается на достоверные источники, связанных с основанием, васати и концом учения Накшбанди, в произведении приоритетной является морально-просветительская цель писателя, освещается художественная интерпретация образа мистического шейха и пира тариката Бахауддина Накшбанда.

Ключевые слова: Тулкин Хаит, исторический роман, тарикат, Бахауддин Накшбанд, пир, шейх, художественная интерпретация, образ, художественное выражение, Накшбандия.

Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳамиша ижод аҳлига илҳом бағишлаб келган. Масалан, адабиётшунос О.Жўрабоев “Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти Қўқон адабий муҳити ижодкорлари

талқинида” [3] номли мақоласида Амирий ижодида “Хилват дар анжуман” тамойили улуғланган “Ё, Шоҳ Нақшбанд” радибли 13 байтдан иборат форсча ва Мулла Ёрмухаммад Мулла Жаъфар ўғли Ёрий дастхат (автограф) девонида “Пошшоҳ Нақшбанд” радибли 10 байтли ўзбекча ғазал борлигини кайд этади. Олим хожагон-нақшбандия тариқати таълимоти асосида Қўқон адабий муҳитининг: Азимий, Мажзуб, Жалолий, Ҳазиний, Амирий, Ёрий, Садоий, Махжур, Завқий, Муҳсиний, Фидоий, Рожий каби шоирлари томонидан яратилган бу типдаги ғазалларни қуйидагича тасниф этади:

1) агиографик-манқабавий ғазаллар; 2) тасаввуф назариясига оид ғазаллар; 3) соф ирфоний-ишқий ғазаллар.

Таъкидлаш ўринлики, истилочиликнинг 150 йиллик катта танаффусидан сўнг Тўлқин Ҳайит бу қутлуғ мавзуга мурожаат қилди. Адибнинг “Буроқ водийси ёхуд Баҳоуддин Нақшбанд қиссаси” тарихий романи [10; 448] юзага келиши а) меъёрий-ҳуқуқий асослар; б) нашр этилган қимматли китоблар; в) маданий-маърифий амаллар; г) адиб ички эҳтиёжининг натижаси бўлди.

Ёзувчи тарихий-биографик роман доирасида истиқлол даврининг ғоявий-мафкуравий талаб-эҳтиёжларига таянади. Ижтимоий-маиший вазият-ҳолатлар бадиий талқинида саргузашт-детектив унсурлари, айрим ўринларда сатирик романга хос белгилар ҳам кузатилади. Бироқ асарда Тўлқин Ҳайитнинг ахлоқий-тарбиявий мақсади устуворлик қилади. Адиб икки буюк зот яшаган макон ва замон бирлиги, Амир Темурнинг онаси бухоролик экани, қолаверса, ҳамиша саййидларни эъзозда тутгани ва бошқа эҳтимолий асосларга таяниб, Баҳоуддин Нақшбанд ва ҳатто унинг Баҳодир, Дилдора (Чўпон малика, кейинчалик Амир Темур қўшини юзбошиси – давлат нўёни) каби муридларини ҳам Соҳибқирон Амир Темурга ижтимоий-сиёсий кураш жараёнларида ҳамкор, ҳамнафас ҳолда тасвирлайди.

Фаридиддин Аттор “Мантиқут-тайр”нинг муқаддимасида:

*Офарин, жонофарин, эй пок Рух
Жон ва иймон олди сендан хок, руҳ...*

Рух қушин сайд этгали домдир бадан [1; 172],–

деб ёзган эди. Таҳлилга тортилаётган романнинг “Жазава водийси” номли илк бобида Рух қушининг майин, ёқимли ва жозибали овозини ўз дарди, ҳаёт ташвишлари билан яшаётган авом эшитса ҳам, унинг нималар деганини тушунмайди ва тушуна олмас эди. Аммо фақат Бухорои шарифнинг Қасри Ҳиндувон (Қасри Орифон) қишлоғида яшовчи бир зотгина унинг олислардан ҳорғин қайтиб, Буроқ водийси сари йўл олганини англайди. Роман ниҳоясида эса, у қалб қафасидан Тангрининг даргоҳи сари парвоз қилади.

Роман жонни яратувчи пок Парвардигорга ҳамду сано, улуғ устозлар Фаридуддин Атторнинг “Мантиқут-тайр” асарини бир умр ўзига йўлдош деб билиб, унинг бош ғояси бўлмиш “вужуд ягона”лиги (“ваҳдати вужуд”) ва тажаллий (асл моянинг оламдаги зухуроти)ни маънавий ҳаёти мағзи деб билган “Лисон ут-тайр” муаллифи – Алишер Навоийга эҳтиром билан бошланади.

Адиб Сулаймон алайҳиссаломга Аллоҳ таоло томонидан ато этилган фазилатлар: иқтидор ва илму-ҳикматга, шунингдек, жинлар, инсонлар ва қушлар лашкарига ишора қилиб: “Сулаймон ҳазратлари бўлганида, албатта, унинг нималар деганини айтиб берар эди”, – деб ёзади [10; 7]. Бу ўринда, Қуръони Каримнинг “Намл”, “Сод”, “Сабаъ” сураларида келувчи оятларга таянади. Шунингдек, романда жониворларда сир-синоат кўплигига ишора қилинган ўринларда мушук образидан самарали фойдаланади.

Тўлқин Ҳайит роман воқелигини ҳали замона зўрларини жиловлашга бош бўладиган маҳаллий йўлбошчилар етишиб чиқмаган даврдан бошлайди. Ўз элини зулмкорлардан ҳимоя қилиши лозим бўлган Касби беклиги ҳокими – Санжар Тўқсонбой Кебекхоннинг ишончли ноиб – амир Аббоснинг кўнглини олиш учун қишлоқ оқсоқоли Ҳасан ҳожининг қизи Дилдорабегимни унга ҳадя қилади. Демак, адиб: Амир Темур ва Баҳоуддин Нақшбанд – шаклланиб келаётган янги авлод ва юрт обод, дин қайта раванк топадиган давр воқелиги тасвирига урғу беради.

Адиб Баҳоуддин Нақшбанд туғилмасиданок Бобо Саммосий назарига тушгани ва руҳоний тарбияси ҳамиша улуғ пирлар тасарруфида бўлганига эътибор қаратади: “У зот Баҳоуддин туғилганига уч кун бўлганида, Қасри Ҳиндувондан ўтаётиб: “Ўша ҳид зиёда бўлибди, ўшал эр туғилганга ўхшайди”, дебдилар ва анинг хонадонига ташриф буюрибдилар. Фарзанди муборакни кўриб: “Аллоҳ, Аллоҳ!” – дея жуда севинибдилар ва: “Биз ҳидини сезган банда шудир, умид қиламанки, у даврнинг пешвоси бўлажак!” – дея башорат қилибдилар.

Ҳазрат Мир Саййид Кулолга: “Фарзандим Баҳоуддиндан шафқатингни дариг тутмагайсан, агар нуқсонга йўл қўйсанг, сени кечирмайман!” – дебдилар” [10;23].

Англашиладики, ҳали Баҳоуддин туғилишидан анча илгари ҳам Бобойи Саммосий дарвешлар жамоасида Қасри Ҳиндувондан кўп бора ўтганлар, “эр йигитнинг туғилиши”ни олдиндан башорат қилганлар. У туғилгач, истиқболда эл раҳнамоси бўлиб камол топишига ишорат этиб, тарбиясига шафқат назари билан қарашни ўз халифаларидан бирига ишониб топширганлар. Т.Ҳайит юқоридаги тасвирда “Мақомат”да нақл этилган фикрларга эргашган. Бироқ “Мақомат”да бобо ўз набирасини ихлос ва ниёз (ҳадя) билан файз олиш умидида Бобойи Саммосий ҳузурларига келтиришлари ҳам нақл қилинади. Адиб негадир бу жиҳатга етарли эътибор бермайди. Яъни оиланинг Хожа Али Рометанийдан иршод олган пирга бўлган ихлосини, шунингдек, ўша кезде Амир Саййид Кулол ҳали халифалик мақомидаги табиатан чапани ва полвон бир йигит эканини назардан қочиради.

Агар Навоийнинг “Насойим ул муҳаббат” асарида: “... Аларга қабул назари фарзандликқа Хожа Муҳаммад Бобойи Саммосийдиндур ва одоби тариқат таълими зоҳир юзидин Амир Саййид Кулолдиндур, андоқки, ўтти. Аммо ҳақиқат юзидин алар Увайсийдурлар ва тарбият Ҳазрат Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний (қ.с.) руҳидин топибдурлар” [4; 261], деган фикрларига диққат қаратсак, романда пирнинг муборак назарига тушган ёш

Муҳаммад руҳоний тарбияси халифалардан бири – Амир Саййид Кулолга топширилиши билан боғлиқ бадий талқин тарихий ҳақиқатга мутаносиб экани англашилади. Бобойи Саммосий халқа аъзолари кундалик ҳаёти ва руҳоний тарбиясига бевосита, қавм аъзолари ҳаётига билвосита раҳбарлик қилиш баробарида, истикболига умид боғланган чақалоқ тарбиясини даставвал ўз халифаларидан бирига топширганлар.

Бироқ романда Баҳоуддин Мир Саййид Кулол даргоҳида уч ойча бўлгач, Насафдан Қасри Ҳиндувонга қайтади. Қизиғи шундаки, бу пайтда у ўн саккизга кирган ва уйланиш тадоригини кўраётган бўлади. Ваҳоланки, “Мақомат”да бу хайрли иш Баҳоуддиннинг бобоси истагига кўра Бобойи Саммосий муборак назарлари остида бўлиб ўтгани баён қилинади. Муҳими шуки, тўйга чорлаш учун Саммосий хузурларига борган кезларида уларнинг муборак суҳбатлари шарофати туфайли Баҳоуддин маънавий ҳаётида қалбга дахлдор катта руҳий ўзгариш: “... илтижо ва зору тазарруъ ҳолати” [2; 24] пайдо бўлади. Афсуски, ёзувчи пирнинг таъсир ўтказиш қобилияти билан боғлиқ бу ҳолни Мир Саййид Кулол номи билан боғлайди ва жиддий чалкашликка йўл қўяди. Бу адашиши натижасида романда Саммосийнинг ўз муриди ва ихлосманд кишилар дунёвий ва маънавий ҳаётига йўлбошчилик қилгани масаласига сезиларли соя солинади. Зотан, ёш Баҳоуддин Нақшбандга Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний (қ.с.) увайсийлик йўли билан руҳий тарбия берган. Саммосий – қабул назари юзасидан, Амир Кулол – зоҳирий тарафдан, яъни тариқатга ўргатгани жиҳатидан, Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний – ҳақиқат юзасидан, яъни руҳи келиб (ботиний) тарбия қилгани жиҳатидан [7] пир саналишади.

Тўлқин Ҳайит Баҳоуддинни туш воситасида улуғ пирлар билан учраштиради. Улар ёш Баҳоуддинни водийлар бўйлаб сайр қилдиришади. Бундай ҳол Баҳоуддин Қусам шайх хузурида синовда эканида ҳам содир бўлади. У бир зумда Африканинг кенг водийларию ишқорли булоқларини кўриб, тўртинчи осмонга кўтарилади ва яна ўз жойига қайтади. Бизнингча, бу

сайрларда тасаввуфдаги *шариат*, *тариқат* ва *ҳақиқат* босқичларига ишора мавжуд.

Адиб бу ўринда Фаридиддин Атторнинг “Мантиқут-тайр” ва Навоийнинг “Лисонут-тайр” асарларида кушларни истиқболдаги манзиллардан огоҳ этган. Ҳамиша назар аҳли эътиборида бўлган муршиди ирфон – Ҳудхуд образидан ва Алишер Навоий:

Жонларига тушти ҳавлу ҳайбати

Ким демактин кўпрак эрди шиддати [5; 138]

тарзида таърифлаган водийлар (*Талаб* – истак; *Ишқ* – Ҳақни севиш; *Маърифат* – Ҳаққа яқинлашиш; *Истиғно* – ҳамманинг тенглиги; *Тавҳид* – Ҳақ, яъни борлиқнинг ягоналиги; *Ҳайрат* – бор-йўқлик, кеча-кундузни фарқламай қолиш; *Фақру фано* – йўқлик) тасвиридан – сўфий пири раҳнамолигида руҳини етти қават осмонгача кўтариши мумкин, деган карашдан таъсирланган. Романдаги йўл хронотопи, риёзат машаққатлари адабий қаҳрамонларнинг водийлар тасвири жараёнидаги кайфият-ҳоллари ифодасида ҳам бу таъсир ёрқин намоён бўлади. Чунки “Лисонут-тайр” достонининг “Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сўзи Фанойи комил мақомида” номли фаслида Хожанинг олий сифатлари: “Шаҳ Баҳоулҳақ вад-дин Нақшбанд” [5; 254] деб таърифланган. Шу достоннинг “Фано тариқи адосида муножот” фаслида чин висолга эришиш шарти таърифланиб:

Қил ўзингда будини аввал набуд,

Ул набуди ичра бергил бир вужуд [5; 292]

сатрлари битилган эди. Бинобарин, Тўлқин Ҳайит Баҳоуддин Нақшбанд образини шу концептуал асос негизида яратишга интилиб тўғри йўл танлаган. Шайхни бир водийдан иккинчисига олиб ўтишда Рух қушини Шариат, Тариқат, Маърифат ва Ҳақиқат босқичларидаги кайфият-ҳолларига муносиб тарзда оҳиста сайр қилдирган. Зотан, сўфийлар меърожга муносабатда шартли равишда, Муҳаммад (с.а.в.)ни – солиққа, Жаброил (а.)ни – пирга ўхшатишади. Шубҳасиз, етти қават осмонга етган руҳ фоний бўлади. Чунки фоний бўлмай бақога етиб бўлмайди. Аттор ва Навоий тасвирида етти

водийни босиб ўтиш орқали қушлар амалда ўз жисмларини рухга айлантиришади. Бу жараёнда табиийки, Муҳаммад (с.а.в.) маёқ вазифасини ўтаганлар. Ақтор ва Навоийда Семурғ – Тангри таоло рамзи бўлиб, унинг сари йўл Муҳаммад (с.а.в.) меърожи орқали ўтади. Бироқ Хожа Баҳоуддиннинг ҳаёл кўзгусидан келажак водийларига ҳам назар солиб, Улуғбек Мирзонинг ўз ғанимлари қўлида шаҳид кетишию, олис келажакда бу юртда осмонўпар бинолар қурилишигача кўриши китобхонни ишонтирмайди.

Баҳоуддин йигитлик давридан бошлаб яссавия пирининг этагидан тутган эдики, адиб романда айна масалани эътибордан соқит қилган ва уни буткул нақшбандия тариқати аҳкомларига боғлаб тасвирлашга интилган. Чамаси, ёзувчи Баҳоуддин Нақшбанд силсиласида яссавия пирлари қайд этилмаганидан келиб чиққан кўринади. Реалистик роман учун Баҳоуддиннинг жанг-жадалда кечган ҳаётидан кўра унинг тариқатга келиш тафсилоти – руҳиятида юз берган ўзгаришлар ифодаси муҳимроқдир. М.Намоз тўғри таъкидлаганидек: “...нақшбандия тариқати ўз бағрида ўзигача бўлган тариқатларнинг энг яхши жиҳатларини қамраб олган эди” [6; 113].

Таҳлилга тортилаётган “Буроқ водийси ёхуд Баҳоуддин Нақшбанд қиссаси” романида қаҳрамон увайсий пирлардан мадад олиб, тўғри йўлга тушиши баён этилади. Адиб Аллоҳнинг суйган бандаси Баҳоуддин Балогардон нақшбандия сулуки мабдаи, васати ҳамда ниҳояси билан боғлиқ таълимни ўз истеъдоди ва қобилиятига монанд тарзда Абдуҳолик Гиждувонийдан увайсийлик йўли билан олгани ҳақидаги тасвирларда ишончли манбаларга таянган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Attor, Fariduddin. Mantiq ut-tayr (nasriy bayon). /Forsiydan Najmiddin Komilov va Mahkam Mahmudov tarjiması. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 172 b.
2. Али, Абу Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад. Баҳоуддин Балогардон. – Тошкент: Ёзувчи, 1993.

3. Жўрабоев О. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти Қўқон адабий муҳити ижодкорлари талқинида // https://naqshband.uz/ruxiy-tarbiya/bahouddin_naqshband_va_uning_ta'limoti. 2013 йил 20 февраль.
4. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. – Тошкент: Фан, 2001. – 261 б.
5. Навоий, Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн иккинчи том. Лисон ут-тайр. – Тошкент: Фан, 1996. –138 б.
6. Намоз, Мусулмон. Баҳоуддин Нақшбанд. – Тошкент: Шарқ, 2018.
7. Олим С. Навоий асарларида Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таърифи. // Жаҳон адабиёти, 2013. – № 3.
8. Хўжа, Озод Мўмин. Ҳазрат Сайид Амир Кулол. Тарихий воқеаномалар. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2012. – 176 б.
9. Гиждувоний, Хожа Абдулхолик. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
10. Ҳайит, Тўлқин. Буроқ водийси ёхуд Баҳоуддин Нақшбанд қиссаси: роман. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. – 448 б.